

השפעת מימון רכישות קרקע על קביעת יישוב מושבי-עובדים בתקופת המאורעות: 1936-1940

מיכל אורן-נורדהיים

יישובי ההסתדרות הציונית, שקמו בשנות העשרים ועד למחצית שנות השלושים, התאפיינו בהקפדה מצד המוסדות המיישבים על מספר תנאים: קרקע במידה מספקת; תכנית משקית מפורטת; מספר מתיישבים אופטימלי שיאפשר חלוקת הנטל הציבורי, ובעיקר – מיקום ואיתור היישוב באופן שיבטיח את הצלחתו העתידית.¹ לכן, משאבי קרן קימת הופנו בשנים אלה למישורים ועמקים המתאימים לחקלאות, עם העדפה גוברת והולכת של ענף הפרדסים; ההתיישבות התמקדה בתקופה זו בעיקר במישור החוף.² המתיישבים חסרי ההון לא חויבו במימון עלייתם לקרקע, אך עם עליית מספר המועמדים להתיישבות והמחסור במשאבים, הועדפו גופים שהיה ביכולתם לסייע למוסדות.

תקופת הסער, שהחלה עם פרוץ מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, והחשש ממימוש מדיניות החלוקה שהוצעה בינואר 1937, הובילו להעדפה ברורה של התיישבות קיבוצים, כהם ראו יתרון בתנאים של חוסר ביטחון והתיישבות באזורים מסוכנים שהיו חשובים מבחינה מדינית.³ בין יתר הסיבות שמנעו הקמת מושבים בתקופה זו היו גילם המתקדם (בדרך-כלל) של התושבים והיותם בעלי משפחות, ופיזור הבתים במושב שחשפו אותו להתקפות אויב. אי-לזאת, בעוד שבמחצית הראשונה של שנות השלושים הוקמו 23 מושבי-עובדים (וכן 18 יישובים חקלאיים נוספים שלא השתייכו לתנועת-המושבים) ורק 13 קיבוצים, הרי במחצית השנייה של שנות השלושים הוקמו 14 מושבי-עובדים (וכן 9 יישובים חקלאיים שלא השתייכו לתנועת המושבים), לעומת 45 קיבוצים!⁴

מאמר זה בא לשפוך אור על מושבי-עובדים שנטלו חלקם בהתיישבות בתקופת הסער, הן באזורים שנחשבו בטוחים יחסית⁵ והן באזורים שעמדו בראש סולם החשיבות הביטחונית והמדינית, וזאת למרות היחס האוהד יותר שניתן בתקופה זו לקיבוצים. מטרת המאמר לבחון כמה מהדרכים שסייעו בידי המושבים להתגבר על מחסום המדיניות המפלה.

1. ירן, י', התנחלותנו בתקופת הסער, ספרית-פועלים, מרחביה, 1947, עמ' 25-26.
2. גלעד, ר', היישוב בתקופת העליה הרביעית (1924-1929) – בחינה כלכלית ופוליטית, ח"א, 1973, עמ' 70. *Reports of the Experts*. Submitted to the Joint Palestine Survey Commission. Boston, Mass., Oct. ;77. I. 1928, p. 40.
3. אורן, א', התיישבות בשנות מאבק, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשל"ח, עמ' 21-53.
4. אורן, מ', מדיניות יישוב מושבי-עובדים בתקופת "חומה ומגדל" (1936-1940), עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1989, נספחים, עמ' 42.
5. בתקופת דינונו עדיין היו כ-25% מרכישות הקרקע במישור החוף! רייכמן, ש', ממאחו לארץ מושב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1979, עמ' 64.

התור להתיישבות

ריכוזי המעוניינים בהתיישבות-חקלאית ומיעוט הקרקעות הזמינות, הובילו לתהליך מורכב של בחירת המועמדים. רשמית, ההחלטה הייתה נתונה בידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות-היהודית שנועצה במחלקה להתיישבות של המרכז-החקלאי בהסתדרות. זו קבעה את סדר הקדימויות של קיבוציה וארגוניה לפי מספר קריטריונים: ותק בארץ ובעבודה, ההכשרה החקלאית שעברו המועמדים להתיישבות, תרומתם החלוצית להתיישבות בדרך של עליית כיבוש לאתר חדש, גיל המועמדים ומצבם המשפחתי. כל הנתונים אמורים היו לשמש מדד לקביעת התור לעלייה לקרקע והמועמדים נאלצו להמתין בדרך-כלל מספר שנים עד הגיע תורם. בזמן ההמתנה המשיכו בעבודתם החקלאית במושבות, במושבים או בקיבוצים, וכן התאפשרה לעתים עלייתם הזמנית לאתר חדש לצורך הכשרתו.

אולם קשיים רבים התעוררו בשמירה על התור להתיישבות, ולא פעם קריטריונים אחרים קידמו את עלייתם של גופים מסוימים – כמו השתייכותם התנועתית (בעיקר קיבוצים), הצרכים המיוחדים שנדרשו בכל אתר התיישבות (למשל, דרישות ביטחוניות מיוחדות באתרי ספר מסוכנים או קשים להתיישבות)⁶ והון שהעמידו הגופים המועמדים לרשות המוסדות המיישבים. תופעת הסיוע במימון בולטת במיוחד במושבי-עובדים, שכן כמה מארגוניהם, שעלייתם לקרקע זורזה בזכות ממנם, באו פעמים רבות מתחתית התור ולא עמדו כלל בקריטריונים ובכלי-זאת זכו לכך; זאת למרות שבתקופה זו הועדפה בעליל התיישבותם של קיבוצים.

סיוע במימון הקרקע

השפעת ההון על קביעת המועמדים ראשיתה ברכישת הקרקע. קרן קימת שתפקידה היה אך ורק רכישת הקרקע ומסירתה לסוכנות, הייתה נתונה, לא אחת, בפני לחצים מצד גופים ומוסדות שונים שתרמו לה כסף ודרשו תמורתו קרקע להתיישבותם. הקרן, שהייתה במחסור מתמיד של כספים, נכנעה ללחצים מסוג זה. הסיוע שהגישו גופים ברכישת קרקע, חושב להם כחלק מדמי החכירה העתידיים. באופן זה, נמנעה תביעה של הארגון או הקיבוץ לבעלות על הקרקע, וזו נשארה לבעלות קרן קימת. אולם גופים שלא זכו להתיישב, לא תמיד קיבלו את מלוא כספם חזרה.

כאשר החלה העדפת קרקעות באזורי ספר, המשיכו הגופים שיכלו לממן את התיישבותם להעדיף אזורי התיישבות נוחים כמו בתקופה הקודמת; ואף שהמוסדות המיישבים העמידו בראש סדר העדיפויות את התיישבות הספר, הרי לא בחלו ביישוב אזורים בטוחים יחסית במרכז הארץ כאשר הוצעה להם עזרה במימון הקרקע והקמת היישוב.⁷

6 על התור להתיישבות ראה: אורן, מ', לעיל הערה 4, עמ' 52-62.

7 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 25.4.38, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) KKL10.

לאור זאת, אף הקרן הקימת השפיעה במידה רבה על מיקום היישובים והמועמדים להתיישבות. השפעה מיוחדת הייתה ליוסף ויץ, מנהל הרכישות של הקרן, שהיה מעורב בהחלטות לגבי שיבוץ היישובים. בחיפושיו אחר קרקע לארגון נטר, שנתמך על-ידי יהודי צרפת, שמסרו לקרן קימת 800,000 פרנק, איתר ויץ בשנת 1937 קרקע בשרון, שהתאימה, לדעתו, לארגון.⁸ זאת, על-אף שהארגון עדיין לא עמד בקריטריונים המקובלים של הכשרה ועמידה בתור ועל-אף שהשרון לא היה בין האזורים המועדפים בתקופה זו.

במקרה זה חיפש ויץ קרקע בעבור הארגון, אך לעתים היה המצב הפוך: קרקעות הוצעו למכירה וקרן קימת לא יכלה לקנותן מחוסר כסף ולכן פנתה למוסד או גוף כלשהו שיעזור במימון. חברי ארגון מנחם נתנו, כל אחד, 60 לא"י שחסכו מעבודתם כפועלים, ובכסף שמסרו רכשה קרן קימת, בשנת 1934, קרוב ל-2,000 דונם מאדמות הכפר אידיניבה (4 ק"מ דרומית לחולדה).⁹ הארגון הקים במקום את מושב כפר-מנחם שהוחלף בשנת 1938 בקיבוץ כפר-מנחם, ואילו המושב עבר לכפר-ורבורג.

מזלו של ארגון הדרום לא שפר עליו כל-כך ולמרות כספו לא הצליח להגשים את שאיפתו להתיישב באזור רוחמה. הוא ניסה לקדם את עניין התיישבותו על-ידי מסירת כספו לחברת התיישבות בשם "אמריקה", שהייתה מעוניינת להתקשר עם ארגוני התיישבות בעלי אמצעים בינוניים ובעלי ניסיון חקלאי. הארגון פנה לחברה, בהעידו על עצמו כבעל אמצעים של בין 60-80 לא"י לכל חבר. הוא ציין שאינו יודע אם הסכומים מתאימים לדרישות החברה, אולם ביקש להעריך כראוי את העובדה שאמצעים אלה נחסכו על-ידי החברים ממשכורת דלה של 200 מא"י ליום עבודה חקלאית במושבות. כן ציין את דבקותו בעבודה חקלאית, שאותה לא המיר בעבודה בעיר למרות שהכנסה גבוהה יותר בצדה.¹⁰ בשנת 1936 הציעה קרן קימת לארגון קרקע בקרבת אידיניבה — אדמת אמריה (אזור כפר-מנחם). ואכן, 3,500 דונם באתר נרכשו ב-500 לא"י שמסר הארגון.¹¹ למרות זאת, לא התיישב הארגון באזור זה ורק מעטים ממנו זכו להתיישב במושב חרות.

חברי ארגון חקלאי ירושלים ביקשו להסב את עיסוקיהם העירוניים לחקלאות, אך ידעו שללא הכשרה חקלאית לא יקבלו תקציב התיישבות. הם הסכימו לממן את התיישבותם המלאה, כולל הקרקע, מחסכוניתיהם ומעבודה צדדית ופנו בבקשה לקרן קימת, שתמצא בעבורם קרקע באזור ירושלים.¹² הקרן הסכימה לרכוש 1,200 דונם ל-60 יחידות¹³ באזור נבי-סמואל, או במצפה, תמורת סכום של 2,000 לא"י.¹⁴ שלא כמו ברוב המקרים, הקרן גם דרשה מהארגון שיחפש בעצמו קרקע,

8 תלמים, תמוז תרצ"ח, עמ' 7.

9 ועד המושבים למרכז-החקלאי, 13.2.35, אצ"מ S15/2834a; תלמים, סיון תרצ"ה.

10 הארגון אל המרכז-החקלאי, 23.5.34, ארכיון העבודה (להלן: ארה"ע) 235 IV/3 178.

11 מזכירות חנופת המושבים — פרוטוקולים, 25.11.35, ארה"ע 307 IV 514; ובמקום אחר — 550 לא"י — צבי יהודה למרכז-החקלאי, 15.2.37, ארה"ע 235 IV 141a.

12 הארגון לקק"ל, 10.5.34, ארה"ע, 191 235/3; מופיע גם בארה"ע, 307 IV 551.

13 הארגון למרכז-החקלאי, 29.4.34, ארה"ע, 191 235/3.

14 הארגון למרכז-החקלאי, 20.8.34, שם, שם; ויץ, י', בחבלי נחלה — פרקי יומן, טברסקי, ת"א, תשי"א, 15.2.37.

עמ' 86.

השפעת מימון רכישות קרקע על קביעת יישוב מושבי-עובדים בתקופת המאורעות: 1940-1936

אולם העדפת הארגון את אזור ירושלים בתקופת המאורעות הערימה קשיים רבים, ולבסוף, לאחר שנות ציפייה ארוכות, לא זכה הארגון לממש את חלומו, למרות הכסף שמסר לרכישה.

חברי ארגון ארשוף מסרו 3,800 לא"י (כל אחד כ-60 לא"י),¹⁵ שלקחו בהלוואות, לרכישת אדמת "אל-חרם" שליד הרצליה – 750 דונם, להתיישבות של 75 משפחות.¹⁶ גם ארגון זה לא זכה להקים מושב משלו וחבריו התפזרו.

יחס המחלקה להתיישבות לסיוע ברכישות הקרקע

מסירת קרקע לגופים ששילמו כספים לקרן קימת גרמה למתח בינה לבין המחלקה להתיישבות. בשנת 1934 הוחל במשא-ומתן על עמק בית-שאן, שנחשב לאזור זמין לרכישה נרחבת ולאחר הצעת החלוקה הפך לאחד האזורים הדחופים לקנייה. המחלקה להתיישבות התכוונה לחלקו בין המועמדים בתור להתיישבות, אולם ויץ הודיע שעל חלק מהקרקעות התחייב לארגונים בעלי אמצעים: 2,500 דונם בעבור ההסתדרות הציונית ביוון, שנתנה לקרן קימת סכום של 10,000 לא"י למטרת רכישת קרקע בעבור יישוב של עולי יוון¹⁷ ו-2,000 דונם בעבור ארגון נטר. לבסוף עלו ארגונים אלה להתיישבות בשרון, כיוון שלא התאימו לקשיי אזור בית-שאן. התיישבותם באזור שלא עלה בקנה אחד עם סדר הקדימויות בתקופה זו, התאפשרה הודות לכסף שיכלו להעמיד לטובת הקרקע היקרה בשרון וזאת מבלי שחיכו בתור או עברו הכשרה חקלאית מספקת.¹⁸ מלבד שני ארגונים אלה, הבטיח ויץ קרקע לגופים שסייעו לקרן קימת ברכישת העמק במסגרת המפעל לרכישת קרקעות "ארמה בחסכון". ביניהם היו ארגוני-הצפון, שחסכו פרוטה לפרוטה ומדי חודש בחודשו העבירו כסף לקופת הארגונים.¹⁹ בשנת 1934 חתמו חוזה עם חברת "ניר" של ההסתדרות, שתיווכה בינם לבין קרן קימת על רכישת שטח בעבורם. השטח הנרכש היה בג'בול שבעמק בית-שאן.²⁰ בסך הכול שילמו ארגוני הצפון 1,440 לא"י גם לרכישה וגם כדמי תיווך לחברת "ניר"²¹ והיו בין המועמדים הראשונים להתיישבות בעמק בית-שאן, תודות לכסף ששילמו מראש.

- 15 יהודה, צ', "לבעיות התיישבותנו", 1937, צבי יהודה חייו ופועלו, ת"א, 1966, עמ' 45-51.
- 16 שם; יוסף שפירא, "זעקת הארגונים", תלמים, ניסן תרצ"ח, עמ' 24-27; "שאלות התיישבות בתנועת המושבים, מתוך תזכיר למרכז החקלאי", הפועל-הצעיר, 20.7.37, מס' 41-42.
- 17 שם; ויץ למחלקה להתיישבות, 15.5.34, אצ"מ S15/2395.
- 18 המושבים שהקימו היו כפר-נטר וצור-משה.
- 19 ליפמן, מ', "בית-יוסף – המושב הראשון ב'חומה ומגדל'", נאור, מ' (עורך), ימי חומה ומגדל, 1936-1939, סדרת עידן, 9, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 83-92.
- 20 ארגון הצפון לתנועת המושבים, 1934, ארה"ע, 31 IV/2 307. לפרשת התיישבותם של ארגוני הצפון בבית-יוסף שבעמק בית-שאן, ראה: אורן-נורדהיים, מ', "האיתור כגורם בהתיישבות ארגוני הצפון ודרור בעמק בית שאן בסוף שנות השלושים", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, י"ג, תשנ"ג, עמ' 33-48.
- 21 ליפמן, מ', לעיל הערה 19, עמ' 84.

לעומתם, ארגון אפרים הוותיק, חש מאוד נפגע על שלא קיבל קרקע בעמק בית-שאן כיוון שלא היו לו אמצעי תשלום ולא עמד מאחוריו מוסד תומך.²²

למותר לציין שמנהל המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, דוד שטרן, כעס על ויץ שהבטיח הבטחות לגבי בית-שאן, ללא ידיעת הסוכנות והסכמתה ובניגוד להייררכיה המקובלת בקבלת החלטות.²³ משנשנו מקרים כאלה, דרש שטרן מוויץ את רשימת כל ההבטחות שכבר ניתנו, כדי שלפחות בעתיד לא יופתע. הרשימה ששלח ויץ ב-14.1.37 הייתה ארוכה למדי וכללה, בין היתר, 13,500 דונם למחלקה הגרמנית במפרץ חיפה, טייבה ונוקייב,²⁴ 16,000 דונם לחברת "ניר" במסגרת מפעל "אדמה בחסכון" בעמק בית-שאן, 4,000 דונם למפעל ארלוזורוב בצמח, 2,000 דונם לארגון נטר (כנראה במפרץ חיפה) ועוד הבטחות רבות שהסתכמו בכ-40,000 דונם.²⁵

מאידך גיסא, מעניין לציין שגם שטרן בעצמו פנה לפעמים לוויץ באופן אישי, כדי שיחפש קרקע בעבור גוף כלשהו. הוא ביקשו להקצות קרקע בשרון לארגון שאר-ישוב, שלדעתו היה חשוב במיוחד ליישובו, שכן זהו המושב הראשון של תנועת "הנוער הציוני". שטרן היה ער אמנם לקשיים שבהקצאה כזו, שכן הבין שהקרקע הובטחה לעולי-גרמניה ושלמטרה זו התקבל מהם כסף, אך בכל-זאת ביקש התייחסות גם לארגון שאר-ישוב. ויץ ענה לו שכלל אינו בטוח שיהיו מספיק אדמות לכיסוי ההבטחות שניתנו קודם כול לעולי-גרמניה; רק אחר-כך, לדעתו, ניתן יהיה לברוק מה ייעשה עם שאר-ישוב.²⁶ לבסוף, נדחה ארגון שאר-ישוב מהתיישבות בשרון, למרות שהיה ותיק וכשיר יותר להתיישבות מארגוני עולי-יוון ונטר; זאת כיוון שכל הקרקעות שנרכשו באותה תקופה הובטחו לגופים בעלי יכולת מימון.²⁷ לבסוף, ארגון זה עלה להתיישבות בין שלושת יישובי מצודות-אויסישקין שעלו בשנת 1939 לגליל העליון. הסיבה להעדפתו הייתה השתייכותו התנועתית שהשתלבה במטרות מפעל התיישבותי זה.

יחס המחלקה להתיישבות, אס-כן, היה אמביוולנטי. מצד אחד, היא התנגדה בתוקף לעירוב הסמכויות, ודרשה במפגיע מקרן קימת שתניח לה לטפל בשיבוץ הגופים להתיישבות, ולא תבטיח קרקעות על-חשבון כספים שהיא מקבלת. מצד שני, כאשר הייתה מעוניינת לקדם גוף מסוים, נקטה אותה דרך ממש.

22 אורי, י', "לפרשת ארגון אפרים, דברים במועצה הליג של ההסתדרות", תלמים, אדר תרצ"ו, עמ' 16. ארגון אפרים הקים, לבסוף, את מושב בית-שערים.

23 שטרן לקק"ל, 31.5.34, שם.

24 אזור מולדת ועין-זב בהתאמה. כפברואר 1936 הבטיח ויץ לגופים שונים קרקע במפרץ חיפה על-חשבון השתתפותם ברכישתה: 200 דונם לארגון של עולי-גרמניה, שטח ל-80-100 משפחות מארגון נטר ו-1,000 דונם לקיבוץ עין-המפרץ; ויץ, י', יומני ואגרותי לבני, מסדה, רמת-גן, תשכ"ה, 26.7.36, עמ' 64; ישיבה משותפת בין המחלקה להתיישבות והנהלת קק"ל, 7.2.36, אצ"מ S15/1014.

25 ויץ למחלקה להתיישבות, 14.1.37, אצ"מ S15/2960.

26 שטרן לוויץ, 16.2.39, אצ"מ KKL5/1209; ויץ לשטרן, 20.2.39, שם.

27 ויץ לארגון שאר-ישוב, 17.11.37, אצ"מ KKL5/1209/1.

היחס המיוחד לעולי-גרמניה

בתקופה בה אנו דנים, היה משקל חשוב למחלקה ליישוב יהודי גרמניה בסוכנות-היהודית.²⁸ מחלקה זו סייעה במימון רכישת קרקעות הלאום ובתמיכה ביישובי עולי-גרמניה בשנים הראשונות.²⁹ לעומת הקרנות הציוניות שתמיד היו ברוחק כספי, למחלקה הגרמנית היו די כספים³⁰ ולא ייפלא, על-כן, שהמוסדות דחו לא אחת גופים שעמדו בראש התור להתיישבות, והעלו יישובים של עולי גרמניה במקומם, מחוץ לתור, כפי שנאמר — לגופים הגרמניים "חוקה מיוחדת".³¹

גם התנועות המיישבות הבינו את חשיבות משאבי המחלקה הגרמנית ופולו לקבל ממנה סיוע.³² החיזורים אחרי העולים מגרמניה ואחר כספם גרמו לוויכוח שביקשו לשוות לו אופי עקרוני משהו: באיזו תנועה ניתנת ההכשרה הטובה ביותר לעולים, וכיצד מתנהלת חלוקת העולים בין היישובים. דעת תנועת המושבים הייתה שהיא קופחה בקבלת תקציבים ועולים מגרמניה, ולכן לא יכלה להסביר את תורתה ולשכנע את עולי גרמניה להקים מושבים דווקא.³³

ובכל-זאת, בתקופה שבה אנו דנים הוקמו שני מושבים בתמיכת המחלקה הגרמנית, תוך זירו תוך — בני-גאולים ומולדת. פרשת רכישת אדמת טייבה בגוש חרוד בשנת 1937 בעבור ארגון מולדת הייתה מסובכת ומורכבת. אדמת הכפר נחשבה למצוינת והתאימה למושב בן 80 משפחות.³⁴ אך מחוסר כסף לרכישתה הציע אוסישקין שיפנו לוועד המרכזי של יהודי גרמניה בלונדון, שברשותו היה סכום של 13,000 לא"י למטרת רכישת קרקע בעבור יישוב של עולי גרמניה. הוועד אכן הסכים, ושלח 10,000 לא"י.³⁵

מאוחר יותר נודע למחלקה הגרמנית בסוכנות שהכסף הועבר לרכישת טייבה והיא התנגדה לכך, כיוון שהמקום חייב השקעות ראשונות גדולות ותקציב קבוע למשך שנים, הוצאות שהמחלקה לא תוכל לעמוד בהן. כלומר, המחלקה הגרמנית פעלה באופן דומה לרכישות הקרקע לפני תקופת המאורעות, והעדיפה תמורת כספה קרקעות באזורים נוחים, שלא תמיד תאמו את המדיניות ההתיישבותית בתקופת הסער. אולם המוסדות טענו שאדמת טייבה חיונית ליצירת קשר בין עמק יזרעאל והגליל התחתון, ובתום המשא-ומתן על הרכישה נוספה חשיבות לאתר עקב הצעת החלוקה.

28 אורן, ע', "רמות השבים — היישוב הראשון ביוזמת עולים מגרמניה ללא סיוע המוסדות", בן-אריה, י', בן-ארצי, י', גורן, ח' (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל. יד יצחק בן-צבי, ירושלים, חשמ"ח, עמ' 152-165.

29 הרצפלד לרופין, 18.3.37, אצ"מ S15/2383.31.

30 המרכז-החקלאי — פרוטוקולים, 23.5.37, ארה"ע IV/1 49.

31 המרכז-החקלאי — פרוטוקולים, 23.4.39, ארה"ע IV/1 51.

32 "מהחלטות כינוס ארגון ררור בנבעת-עדה ב-24.4.37", חוזר הארגון מס' 10, מיום 21.6.37, ארה"ע 38 IV/2. 307. דוגמאות של קיבוצים שקיבלו סיוע מהמחלקה הגרמנית הן קיבוץ עין-גב וטירת-צבי. ישיבה של המחלקה להתיישבות וקק"ל, 7.2.36, אצ"מ KKL 8764; קק"ל — פרוטוקולים, 4.1.37, אצ"מ KKL 10.

33 המרכז-החקלאי — פרוטוקולים, 13.7.37, ארה"ע IV/1 49; תנועת המושבים — פרוטוקולים, 19.12.38, ארה"ע IV 514. 307.

34 שם, שם, 10.10.35.

35 ויץ, י', יומני, לעיל הערה 24, 1.10.35, 6.10.35, 11.10.35, עמ' 36-38.

מאחר שאדמת טייבה כבר נרכשה בכספי המחלקה הגרמנית, דרשה זו את יישוב אחד מגופי עולי-גרמניה. כיוון שהאחר התאים למושבי-עובדים, התיישב בו ארגון מולדת שכעבור זמן קצר הפך למושבי-שיתופי.³⁶ נוכל לסכם את פרשת עליית מולדת בדברי אברהם הרצפלד, שעמד בראש המרכז-החקלאי – "שלא רק שהתנאים המדיניים חייבו את ההתיישבות הזו, אלא גם מקורות המימון, אפשרו אותה".³⁷

יחס תנועת המושבים לרכישות קרקע לגופים מסוימים

לעומת היחס האמביוולנטי של המחלקה להתיישבות, תנועת-המושבים לא ראתה בחיוב את העובדה שקרן קימת נוטלת מארגוניה את חסכוניהם כתרומה ואילו רוב הקיבוצים מתיישבים על חשבון כספי הלאום. לדבריה, למרות מצבה הקשה של קרן קימת, כל חסכוניות החברים היו צריכים להיות מוקדשים לענייני ההתיישבות עצמה³⁸ ולא ניתן לדרוש מהם להסתבך בעול חובות לשנים רבות, מה שימנע מהם לפתח את משקם.³⁹ כמיוחד קשה היה מצבם של המושבים המרוחקים, שבהם לא ניתן היה לעסוק בעבודת חוץ עד שהמשקים נשאו פרי. בתקופה כזו, כך טענה תנועת-המושבים, נזקקו המתיישבים לכל חסכוניהם לשם היאחזות בקרקע. השיטה לחייב את הארגונים לתת תרומה או מקדמה על-חשבון דמי החכירה, השפיעה קשה על מצב הארגון בעת העלייה לקרקע, שהרי זמן רב עבר מרגע העלייה לקרקע ועד לקבלת תקציב ההתיישבות-הקבע.⁴⁰ מאידך גיסא, משנוכחה תנועת-המושבים שהמרכז-החקלאי אינו מקדם את ארגוניה בתור להתיישבות, יזמה בעצמה, לא פעם, הצעות לרכישת קרקע,⁴¹ אם כי היו גם הצעות שהיא סירבה לקבל כיוון שסברה שלא היו טובות דיין.⁴²

גם הארגונים עצמם פעלו לחיפוש קרקע לעצמם. ארגון משק-משותף הציע עצמו להתיישבות על קרקע שנרכשה במפרץ חיפה וחברי הארגון נתבקשו להעמיד כסף לכיצוע בדיקת התאמת האתר.⁴³

- 36 לנדאור להנהלת ק"ל, 7.11.35, אצ"מ 1416 KKL5. יש לציין, שמאוחר יותר המחלקה שינתה את מדיניותה, זאת כאשר הבינה שדווקא המקומות הקשים להתיישבות הם הנדרשים כעת להתיישבות. למשל, ברכישת אדמת נוקיים (עין-גב): צור, ז', הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, כרך ראשון, ת"א, 1979, עמ' 215-217.
- 37 הרצפלד להקסטר, 3.6.37, אצ"מ S15/2376.
- 38 יהודה, צ', "לבעיות התיישבותנו", לעיל הערה 15, עמ' 45-51; כינוס ארגון מנחם, 9.11.35, דברי יוסף שפירא, ארה"ע 514 IV 235.
- 39 ועד המושבים למרכז-החקלאי, 13.2.35, אצ"מ S15/2834a.
- 40 יהודה, צ', "המצב במושבים, מתוך דו"ח לוועידה הרביעית של תנועת המושבים והארגונים", 1935, יהודה, לעיל הערה 15, עמ' 36-44.
- 41 למשל, בחיפוש הקרקע לארגון דרוור – תנועת המושבים – פרוטוקולים, 12.5.37, ארה"ע 514 IV 307; "מהחלטות כינוס ארגון דרוור בגבעת-עדה ב-23.24.4.37", חוזר הארגון מס' 10, מיום 21.6.37, ארה"ע 38 IV/2 307.
- 42 המרכז-החקלאי – פרוטוקולים, 13.12.36, ארה"ע 49 IV 235.
- 43 חוזר ארגון משק-משותף מס' 5, 5.7.36, ארה"ע 34 IV/2 307. גם ארגון קדם של עולי-כורדיסטן יזם התיישבות בקוסקוס-טבעון: אגודת הכורדים למרכז-החקלאי, 27.6.38, ארה"ע 729 IV 235 וכן דוגמאות רבות נוספות.

אולם הקרקע נמסרה לגוף אחר, שלו הובטחה, ואילו משק-משותף עלה לבסוף לעמק החולה והקים את בית-הלל.

יחס המרכז-החקלאי לרכישות קרקע לגופים מסוימים

ומה הייתה דעת המרכז-החקלאי על השגת הכספים בעבור קרן קימת? דומה שהרצפלד הבין שלולא עזרת הגופים המועמדים עצמם, עבודת ההתיישבות לא תתקדם. הוא אף הטיף לארגונים לגייס כספים בגולה, או בארצות מוצאם, לשם קידום ענייני התיישבותם.⁴⁴

הרצפלד טען שזוהי השיטה היחידה; רק "הסחיטה" — כהגדרת תנועת-המושבים — מהארגונים היא שהועילה להתיישבות, כשחסר היה כסף למוסדות המיישבים. לכן לא הייתה ברה, אלא להשיג כספים ממקורות שונים, גם מן החברים עצמם.⁴⁵

שאלת הכספים שנמסרו לקרן קימת הוחרפה ככל שהחלו התנועות המיישבות לשלוח שליחים לגייס כספים בחוץ-לארץ ונוצרה תחרות על כל אתר התיישבותי. תנועת-המושבים מחתה על חוסר יכולתה לשלוח שליחים, ואכן, המרכז-החקלאי, שתמך עקרונית בגיוס הכספים אך רצה למנוע את התחרות, החליט בשנת 1939 לארגן משלחת מכל הזרמים, לאיסוף כספים.⁴⁶

סיכום

רכישות הקרקע וההתיישבות הלאומית התבצעו בדרך-כלל כאמצעות כספים שאספו הקרנות הלאומיות.⁴⁷ אולם קרן קימת הניחה מפעם לפעם לתורמים לדרוש יישוב גוף זה או אחר גם באתרים שלא היו דחופים מבחינה מדינית. כך זכו גופים מסוימים — כמו נטר, עולי-יוון, בני-גאולים ומולדת — בזיורו עלייתם לקרקע, בבחינת "בעל המאה הוא גם בעל הדעה". ארבעת ארגונים אלה נתמכו על-ידי מוסדות ששילמו בעבורם את דמי הרכישה. במקרה של שאר-יישוב שיחקה לידי השתייכותו התנועתית יוצאת-הדופן שסייעה לו לעלות, מחוץ לתור, להתיישבות בעמק החולה.

44 למשל, פנייתו לארגון שאר-יישוב: ארגון למושבי-עובדים "שאר-יישוב" (מיסודה של סיעת העובדים הציונים-כלליים), דין וחשבון מהכינוס השני של הארגון, שהתקיים ב-17.4.16 בכפר אז"ר. מופיע גם ברו"ח על כינוס ארגון שאר-יישוב ב-17.4.16, ארה"ע 77 IV 235.

45 כינוס ארגון מנחם, 9.11.35, ארה"ע 514 IV 235. המרכז-החקלאי עצמו, על-אף שלא היה בעל-הון, התנדב לממן רכישת קרקע בעבור קבוצת הבחרות בשכונת כורוכוב, שביקשה להשיג קרקע להתיישבות בקרבת השכונה בה עבדה: צור, לעיל הערה 36, עמ' 288.

46 המרכז-החקלאי — פרוטוקולים, 7.3.39, ארה"ע 512 IV 235. מה עלה בגורלה של יזמה זו לא נבדק במסגרת מאמר זה.

47 הנטקה למחלקה להתיישבות, 19.2.36, אצ"מ S15/1773.

ארגוני מנחם והצפון זכו לעלות להתיישבות בזכות כספי חסכונוניהם כפועלים חקלאיים וזאת לאחר שנות ותק רבות. אזורי התיישבותם לא היו מרכזיים ונוחים כמו השרון ועמק-יזרעאל. נראה שהסיבה לכך הייתה הכשרתם החקלאית והתאמתם לאזורי ספר, שלא כמו ארגוני נטר ועולי-יוון שהיו חדשים בארץ ולא התאימו להתיישבות "חלוצית".

היו ארגונים שהציעו מימון ולא זכו כלל לעלות לקרקע שסייעו ברכישתה – כאלה היו הדרום, חקלאי ירושלים וארשוף. הדבר נבע מעיכובים שונים כמו הבעיות בהשגת הקרקע באזור ירושלים. מאידך גיסא, ראוי לזכור שהסכומים שהארגונים הפרישו נעו בין 45 ל-200 לא"י לאדם וארגונים רבים כלל לא יכלו להשתתף במימון הרכישה, מה שדחק אותם מראש התור.

הסיוע שהגישו המועמדים לקרנות הלאומיות נבע בראש ובראשונה ממחסור חמור במשאבים לאומיים. בעוד שבתקופה שקדמה לתקופת דיוננו קיבלו הפועלים את התיישבותם כמעט בחינם, גם באזורים נוחים מאוד להתיישבות, נדרשו כעת הפועלים לסייע ברכישת הקרקע על-מנת לזרז את התיישבותם. למרות הסיוע במימון, אזורי התיישבות לא היו בהכרח המתאימים ביותר להתיישבות בכלל ולהתיישבות מושבי-עובדים בפרט, אלא, לעתים, מרוחקים וקשים לחקלאות. כלומר, קרן קימת לא התחייבה לספק קרקע מתאימה לכל גוף שסייע לה, כיוון שבראש מעייניה עמדו השיקולים המדיניים. גם היצע הקרקעות האידיאליות להתיישבות הלך והידלדל עקב האירועים הפוליטיים, מה שחייב את הגופים להסתפק באתרים המוצעים.